

ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Анотація. Представлені результати дослідження просторового розвитку регіональних господарських систем в економічному просторі країни. Розкрита сутність, особливості й характер цього процесу, визначено рівень соціально-економічного розвитку регіонів як просторових систем, виявлено причини посилення їх диференціації. Запропоновано заходи щодо удосконалення регіонального розвитку в контексті державної регіональної політики.

Ключові слова: просторовий розвиток, регіональна політика, економічний простір, територіальна організація.

Annotation. Presented are results of the research of area-related development of the regional economic systems within the economic space of Ukraine. Explained were substance, specifics and character of this process with determining of socio-economic development levels of the regions as areal systems; reasons for the regions' increased differentiation were identified. Efforts were proposed in order to improve regional development in the context of the state regional policy.

Key words: areal/area-related development, regional policy, economic space, territorial organization.

Вступ. Розбудова економічного простору України, формування соціально-орієнтованої моделі її розвитку супроводжується структурними змінами в усіх сферах економічної діяльності, що вимагає пошуку, розробки і впровадження в практику нових прогресивних форм ведення господарювання на регіональному рівні, винайдення і застосування адекватних методів регулювання та управління просторовим розвитком.

Варто вказати, що проблема просторового розвитку є фундаментальною з теоретичної і практичної точок зору та актуальною протягом усього історичного періоду існування людства. Адже завжди перед суспільством стояла і стоїть проблема пошуку оптимальної моделі його просторової організації, особливості якої зумовлені природно-ресурсними перевагами окремих територій, економічними передумовами, що визначають доцільність і напрями виробничої діяльності, специфікою соціального та інфраструктурного розвитку з урахуванням зовнішніх впливів. Ця проблема є багатоаспектною, включаючи широке коло питань ресурсного характеру, відтворювального процесу на рівні регіону в межах єдиного економічного простору, соціально-економічного розвитку регіонів як самодостатніх регіональних систем.

Питання просторового розвитку є актуальним для всіх країн світу, і це знайшло широке висвітлення в працях зарубіжних і вітчизняних учених. Вивченню та узагальненню проблем регіонального розвитку присвячені роботи Б.М.Данилишина, М.І.Долішнього, С.І.Дорогунцова, А.О.Єпіфанової, А.С.Лисецького, А.І.Мазура, Л.А.Мармуль, В.П.Семиноженка, В.І.Пили, В.А.Поповкіна, М.Ф.Тимчука, М.І.Фащевського, Л.Г.Чернюк та ін., які характеризуються глибиною та широтою охоплення досліджених проблем. Однак проблема просторового розвитку, розбудови економічного простору потребує подальшого дослідження у зв'язку з докорінною зміною внутрішніх і зовнішніх умов функціонування господарства регіональних систем, активізацією економічних трансформацій з орієнтацією на забезпечення комплексності й ефективності. Насамперед це стосується методології розвитку регіонів у сучасних умовах господарювання з виявленням пріоритетних факторів і нових принципів функціонування їх господарства, оптимізацією компонентної структури їх економічної діяльності, раціоналізацією територіальної

організації, формуванням нової системи й організаційно-економічного механізму регулювання та управління цим процесом. Саме цим питанням і присвячена стаття.

Постановка проблеми. Метою дослідження є розкриття економічної сутності та змістових характеристик просторового розвитку, виявлення його характеру, специфіки в різних просторових формах, визначення рівня розвитку регіонів як просторових систем, трансформації їх господарських структур, обґрунтування напрямів перспективного просторового розвитку.

Результати. У процесі розвитку відбувається переоцінка та змістовний розвиток ряду понять і категорій щодо регіональних господарських систем. Наявні намагання переосмислення загальних тенденцій просторового розвитку та розв'язання протиріч, зростання регіональної асиметрії, які є вимогою часу, загострюють проблему й не лише роблять виклик сьогоденню, але й обумовлюють можливості поступального прогресу в майбутньому.

Поняття просторовості відноситься до таких, які ще не мають загальноприйнятого визначення суті і змісту, а термін “простір” широко вживається в різних сферах суспільної діяльності. В цілому поняття простору представлялось як невід’ємна властивість і форма існування матерії, що характеризується трьохвимірністю (довгота, висота, ширина), динамічністю, протяжністю, структурністю, симетрією, асиметрією, формами розміщення, масштабами, розподілом, дискретністю, компактністю, однорідністю, емергентністю, флуктуативністю, компліментарністю і т.д. Залежно від наявних певних властивостей та ознак різних об’єктів і їх сукупності й взаємодії формуються неоднорідні просторові відносини. Властивості простору є не однаковими й постійно змінюються залежно від параметрів його об’єктів, їх розподілу та взаємодії, тому доцільним є виявлення певних ознак просторовості в кожному конкретний момент, надання просторово-часової характеристики взаєморозміщенню об’єктів в єдиному просторі.

Конкретизація та уточнення змісту поняття “простір” обумовили виділення й різних його видів – економічний, соціальний, екологічний, функціональний, географічний, векторний, інноваційний. Знання про простір поглиблюються і постійно розвиваються, вони особливо важливі для практичної діяльності. Оскільки просторові системи утворюють певні конструкції, що характеризуються розподілом елементів і зв’язками між ними, то їх виділення дозволяє вибрати найдоцільнішу на даний час конструкцію. Розширення меж вживання поняття простору в господарській діяльності обумовлене набуттям ним практичного господарського сенсу у виразі єдиного економічного простору. Варто чітко розрізняти поняття єдиного економічного простору країни та Єдиного економічного простору, що формується в межах декількох країн (Угода 2003 р. між Україною, Росією, Білорусією й Казахстаном). Щодо економічного простору країни, то, ураховуючи його сутнісні ознаки і змістові характеристики, можна констатувати, що це складна, динамічна, поліструктурна система реально існуючих економічних відносин, що постійно розвиваються й забезпечують економічну доцільність сукупності господарських структур у межах певної регіональної системи. Це також окреслені в територіальному вимірі наявні виробничі, трудові, фінансові, інформаційні потоки, коридори їх просування та центри управління цим процесом.

В економічний простір країни входять різні за масштабом, функціональним призначенням регіональні господарські системи, територіальна організація яких залучає простір у процес життєдіяльності суспільства, формуючи своєрідні регіональні простори й обумовлюючи особливості та специфіку просторового розвитку, спільну організацію і координацію економічної діяльності на певній території.

У цьому контексті просторовий розвиток можна визначити як складну систему регіональної суспільної побудови країни, яка характеризується як горизонтальними (регіональними) відносинами, так і просторово-вертикальною супідрядністю господарювання і управління, забезпечуючи підвищення соціально-економічної ефективності. Просторовий розвиток означає комплекс організаційних заходів управління елементами і

зв'язками територій, систему дій, направлених на оптимізацію просторових змін. Він повинен узгоджуватись з державною регіональною політикою, в процесі реалізації якої поєднуються інтереси окремих регіонів з загальнонаціональними, формуються механізми, які забезпечують економічні умови цілісності країни та недопущення невиправданої територіальної та господарської замкнутості й відокремлення.

Регіональні господарські системи є частинами економічного простору в межах території регіону, регіон з просторової точки завжди є частиною території, що за масштабом перевищує регіон, а його економіка – це ланка господарського комплексу країни, яка розміщена на певній частині її території. Регіон як складова єдиного простору країни є цілісністю природного середовища, населення та господарства, а його економіка базується на врахуванні найбільш ефективної дії місцевих факторів виробництва – ресурсів, робочої сили, економічних зв'язків. Для неї найбільш притаманні риси саморегуляції через попит і пропозицію на регіональному та міжрегіональному рівнях, конкуренція в межах регіону, форми власності – ті фактори, які домінують у механізмі економічного зростання й розвитку території. Економічна система регіону є цілісною та внутрішньо взаємодіючою, а взаємодія визначається складними зв'язками – структурними, управлінськими, субординаційними. Міцність їх всередині системи визначає її стійкість, а взаємодія із зовнішнім середовищем сприяє її розвитку.

Регіональну цілісність можна розглядати як ступінь інтегрованості, автономності складних економічних систем, стійких до порушення структури. Економічні системи мають багатовекторні взаємообумовлені зв'язки з середовищем. Із точки зору економіки і простору регіональна цілісність є цілісністю функціонально-компонентною та структурно-галузевою, що обумовлюється певним розміщенням природних, економічних і соціальних підсистем у просторі. За принципом регіональної цілісності регіон розглядається як система, яка прагне як до саморозвитку, так і до оптимального стану, хоча зміна ентропії простору викликає нову зміну оптимуму, а внутрішня зміна системи досягається через інтегрування окремих її елементів та їх комплексний розвиток. Розвиток економічної системи в напрямі досягнення завершеності, набуття нею стабільності розглядається як процес її переходу в цілісність.

Кожна регіональна соціально-економічна система як сукупність елементів, що взаємопов'язані між собою і утворюють єдність-цілісність, є динамічною самокерованою системою. Соціально-економічні системи, як складові будови економічного простору, характеризуються особливою структурною випадковістю проявів системи і її елементів, наявністю внутрішніх підсистем, які розвиваються самостійно. Декомпозиція системи виділяє її компоненти, їх ієрархію й таксонування. До окремих із них відносяться – компонентні, функціональні, управлінські, у розвитку яких простежується певний порядок, їх подібність чи відмінність, виявляються внутрішні закономірності, насамперед цілісність і емергентність – властивість створювати нове в структурі єдиного простору країни.

Просторовий розвиток таких систем має ґрунтуватись на принципах, що є відображенням об'єктивних закономірностей територіальної організації продуктивних сил, їх реалізації, зокрема на принципах історичної детермінованості, глобальності, урахування світових тенденцій просторового розвитку та міжнародного співробітництва, забезпечення цілісності та єдності економічного простору, збалансованості, випередження інноваційних перетворень, комплексному розвитку, ефективності, пріоритетності, єдності регіональної політики та розвитку економіки, варіантності, пропорційного фінансово-кредитного забезпечення та ін.

Просторовий розвиток країни здійснюється через регіональну політику, реалізація якої спрямована на вирішення завдань місцевого самоврядування з економічних, соціальних, екологічних, адміністративно-організаційних та ін. питань, які враховують загальнодержавні та місцеві інтереси.

Головні її напрями визначаються стратегією, метою якої є забезпечення добробуту народу, політичної й соціальної стабільності, територіальної справедливості, унітарності держави, її цілісності, збереження природно-виробничого потенціалу країни. Регіональна політика в цьому контексті повинна: визначати шляхи вирішення економічних і соціальних проблем регіонів, зокрема відсталих, підтримувати розвиток передових, як “локомотивів росту” з використанням найбільш ефективних механізмів впровадження інновацій, сприяти розбудові економічного простору, досягненню екологічного балансу, сприяти покращенню якості та підвищенню рівня життя населення.

Просторовий розвиток в контексті державної регіональної політики спрямований на вирішення таких завдань: планування регіонального розвитку з мінімізацією навантаження на природне середовище; узгодження державної, регіональної і місцевої інфраструктурної політики для створення рівних умов життя на всій території країни, розширення можливостей регіонів, міст і районів в соціально-економічному розвитку. Вирішення цих питань особливо важливе, враховуючи ту обставину, що наразі не пом’якшується, а, на жаль, посилюється тенденція диференціації регіонів, асиметрії регіонального розвитку. Використовуючи найбільш інформативний при проведенні внутрішніх досліджень показник – валовий внутрішній продукт, можна констатувати, що варіація його обсягу у регіонах країни значна – в 13,7 раза (Донецька обл. – 58044 млн.грн. і Чернівецька обл. – 4234 млн.грн.), а в розрахунку на душу населення розбіжність у цих областях складає 2,7 раза, причому у 2001 р. ці відмінності відповідно становили 12,2 і 2,3 раза. Частка Донецької області у валовому регіональному продукту у 2005 році становила 13,1%, а Чернівецької області – 1,0% [1, с.46]. Якщо у 2001 р. співвідношення максимального й мінімального значення виробництва промислової продукції на душу населення різнилося в 11,2 раза (Дніпропетровська й Закарпатська області), то у 2005 – в 13,1 раза (Донецька й Чернівецька) [2, с.20].

Виявлення та аналіз співвідношень є важливим при визначенні механізму формування того чи іншого типу регіону з розкриттям характеру етапності та спрямованості природо-економіко-соціальної ситуації. У ринково орієнтованому просторі важливим є виявлення варіантів просторових систем, типів, форм і їх комбінацій. Оцінка соціально-економічного рівня розвитку окремих регіонів як просторових систем із використанням індикаторів за трьома блоками показників – природно-ресурсному, економічному й соціальному потенціалів – дала можливість їх групування [3, с.137–139]. До першої групи областей, які умовно мають більш сприятливі умови без урахування екологічної складової (інтегральний індекс більший від 1,00) віднесені 7 областей: Київська, Одеська, Полтавська, Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Луганська; до областей із менш сприятливими умовами (індекс 0,61 – 1,00) відноситься 16 областей, і до групи з малосприятливими умовами – 3 області (Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська). Такий поділ без урахування деструктивних факторів є умовним, але дає можливість прийняття управлінських рішень стосовно перспективного розвитку регіонів. Варто вказати, що одержані результати в основному з незначним відхиленням збігаються з розрахунками, проведеними на основі використання методики КМ України [4].

Проведені дослідження трансформації регіональних господарських систем в єдиному просторі країни свідчать про неоднозначність цього процесу. Ретроспективна оцінка динамічних зрушень за 2000–2006 роки в територіальній структурі компонентів цих систем за комплексом соціально-економічних параметрів виробничого, соціального та інфраструктурного характеру (індексів середньорічного темпу зрушень питомої ваги регіону в територіальній структурі відповідного показника у країні з наступним порівнянням) дав можливість виділити групу областей із від’ємним значенням інтегрального показника трансформації, у тому числі підгрупу з низьким значенням (0,95–0,99) – 12 областей: Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Сумська, Херсонська, Чернігівська, Запорізька, АР Крим, Тернопільська, Черкаська; із середнім значенням (0,99 – 1,0) – 8 областей: Донецька, Дніпропетровська, Полтавська,

Одеська, Хмельницька, Луганська, Рівненська й Миколаївська; а також групу областей із додатним значенням, у т.ч. середнім значенням (1,0 – 1,01) – 4 області: Київська, Харківська, Закарпатська й Чернівецька – та високим значенням (1,01 – 1,05) – Кіровоградська й м. Київ. Основними показниками структурних зрушень як в абсолютних, так і відносних величинах були: чисельність і зайнятість населення, валова додана вартість, промислове виробництво, виробництво сільськогосподарської продукції, виробництво послуг, інвестиційна діяльність, основні засоби виробництва, транспортні перевезення, експорт і імпорт товарів, розвиток підприємництва.

Аналіз зміни інтеграційного показника, характер трансформації у цілому свідчать про наявну ще досить помітну регіональну диференціацію соціально-економічного розвитку регіонів і ледь помітну тенденцію її згладжування в останні роки. Від'ємні значення інтегрального показника характерні для регіонів з аграрно-промисловою спеціалізацією виробництва, меншою мірою – для регіонів промислово-аграрним і високоіндустріальним із розвинутими різнопрофільними промисловими комплексами. Щодо регіонів із додатним інтегральним показником, то вони представлені однаковою мірою як промислово-аграрними та високоіндустріальними регіонами, так і аграрно-промисловими, які або зберегли, або підвищили свою долю в економічному просторі країни.

Лідером за розвитком продуктивних сил економічного простору країни залишаються області Центрального економічного району, зокрема Київщина і Черкащина. Зміцнення позицій очікується в Східному районі, зокрема на Сумщині, а також у Карпатському районі. Донецький і Придніпровський економічні райони втрачають лідерство. Південний район має всі шанси за умов прискорення промислового виробництва зайняти провідні позиції, а Поліський і Подільський регіони збережуть наявний стан за рахунок усталеної аграрно-промислової структури й удосконалення територіальної організації виробництва.

У подальшому розвитку регіональних господарських систем, пом'якшенні і згладжуванні їх територіальних відмінностей важлива роль належить фінансовому забезпеченню цих процесів, формуванню механізму як складової комплексного розвитку просторових систем. Це потребує: створення належної фінансової основи регіонального управління та місцевого самоврядування; удосконалення фінансово-бюджетних відносин між центром і регіонами; забезпечення чіткого розмежування повноважень і відповідальності за фінансування видатків на всіх рівнях бюджетної системи; законодавче закріплення за кожним рівнем бюджетної системи доходних джерел відповідно до покладених на них функцій і достатніх для фінансування цих функцій; формування власності регіонів і територіальних громад, спільної власності територіальних громад на базі об'єктів державної та комунальної власності; підтримка регіональних проектів економічного розвитку; стимулювання місцевих органів влади щодо налагодження ефективних міжрегіональних економічних зв'язків; вирішення місцевими органами влади спільних потреб різних територіальних громад; реформування бюджетної системи та міжбюджетних взаємовідносин у відповідності з потребами розвитку регіонального управління та місцевого самоврядування; розмежування та збалансування повноважень і відповідальності центральних і місцевих органів влади та органів самоврядування у сфері надання державних і громадських послуг; розвиток системи місцевих податків і зборів, розширення їх переліку й збільшення їх частки в загальних надходженнях місцевих бюджетів; раціоналізація системи видатків на основі оптимізації мережі, штатів установ і закладів, що фінансуються з державного та місцевих бюджетів; перерозподіл повноважень між різними рівнями влади на основі децентралізації управління соціально-економічними процесами шляхом здійснення державно-правової реформи.

Динамічні трансформаційні процеси є відображенням структурно-галузових зрушень, масштаби яких знаходяться у зв'язку з рівнями соціально-економічного розвитку регіонів. Однак за останні роки значних змін у територіальних пропорціях продуктивних сил регіонів не відбулося, наявна їх регіональна асиметрія, тенденція до зростання має їх

дезінтеграція. Це обумовлено рядом причин: різним ступенем адаптації окремих регіонів до функціонування в умовах ринкової конкуренції; недовикористанням переваг територіального поділу праці, спеціалізації кооперування та комбінування виробництва, нових ринкових форм територіальної організації виробництва; різною територіально-галузевою структурою економіки регіонів, а звідси – неоднаковою спроможністю місцевої влади здійснити реформи на регіональному рівні; наданням державної підтримки базовим галузям із високим ступенем територіальної дислокації; невідповідністю, незабезпеченістю балансу між стимулюванням територій – “локомотивами” економічного зростання країни в цілому й запровадженням вирівнювальних механізмів для подолання економічної й соціальної нерівності; недостатнім рівнем і тенденцією до зниження активності міжрегіональних економічних зв’язків; послабленням регулюючої та стимулюючої дії держави щодо регіонального розвитку, як протидії ризику перетину критичної межі регіональних відмінностей; недосконалістю системи державного управління, її децентралізації та реформування при відсутності необхідної нормативно-правової бази; недовершеністю механізму бюджетного регулювання регіонального розвитку; недостатнім рівнем фінансування державних комплексно-цільових програм підтримки регіонального розвитку.

Висновки. Основними напрямками подолання соціально-економічних диспропорцій регіонального розвитку, удосконалення їх просторової структури та територіальної організації є:

- підвищення дієвості ринкових форм господарювання та просторових систем різних таксономічних рівнів із використанням досвіду та практичної оцінки зарубіжних країн щодо регіонального розвитку продуктивних сил;
- прискорення реалізації державної регіональної політики з виокремленням пріоритетів територіальної організації господарства регіонів;
- реструктуризація економічної бази окремих регіонів і створення умов для відновлення на новій технологічній базі; прискорення трансформації на основі активізації інвестиційної діяльності;
- удосконалення законодавчо-нормативної бази регіонального розвитку, яка сьогодні є недосконалою і фрагментарною;
- запровадження моніторингу, системного контролю за фінансовими потоками в регіони державних коштів (міжбюджетні трансфери, цільові субсидії, державні інвестиції, податкові пільги, фінансування цільових програм);
- підвищення рівня фінансової забезпеченості місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо вирішення задач, пов’язаних із розвитком територій;
- активізація дієвості сукупного ресурсного потенціалу регіонів із підвищенням ролі чинників економічного зростання;
- створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, малого та середнього бізнесу;
- забезпечення вектора на пріоритетність соціального розвитку країни та її регіонів, стимулювання демографічного розвитку, раціоналізація систем розселення;
- підвищення ефективності функціонування регіональних ринків з урахуванням специфіки й особливостей розвитку регіонів;
- визначення та законодавче закріплення на засадах децентралізації оптимальної моделі управління регіональним розвитком із забезпеченням рівноваги між державними й виробничими структурами;
- розширення діяльності Міністерства регіонального розвитку і будівництва для вирішення проблем регіонального розвитку в країні.

Реалізація вказаних напрямів щодо вдосконалення просторового розвитку на основі впровадження основних положень державної регіональної політики забезпечить оптимізацію територіальної організації регіональних господарських систем, підвищення

ефективності суспільного виробництва, прискорить процеси європейської інтеграції та входження країни до світового співтовариства.

1. Україна в цифрах – 2006. Статистичний довідник. – К.: Консультант, 2007. – 236 с.
2. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів України за 2005 рік. – К., 2006. – 153 с.
3. Пепа Т.В. Регіональна динаміка і трансформація економічного простору України. – Черкаси: Брама України, 2006. – 440 с.
4. Методика визначення комплексної оцінки результатів соціально-економічного розвитку / Постанова Кабінету Міністрів України від 4.01. 2004. – №113. – 12 с.